

*Andrea Roknić Bežanić**

Život na Sušaku u okolnostima Prvoga svjetskog rata

Rad je prilog 110. obljetnici početka Prvoga svjetskog rata u općini Sušak. Nakon kratkog povijesnog pregleda, autorica se bavi analizom građe Državnoga arhiva u Rijeci te periodike, novinske građe toga vremena. U obradi gradiva se naglasak stavlja na zapisnike sjednica zastupstva Upravne općine Sušak održavanih u razdoblju Prvoga svjetskog rata, koji se obrađuju kako kvalitativnim tako i kvantitativnim metodama. Na temelju analize autorica u radu daje pregled društvenih, gospodarskih, socijalnih, zdravstvenih i prosvjetnih prilika u općini Sušak. Nakon predstavljanja problemske analize, autorica se kratko osvrće i na ratnu svakodnevnicu u Sušaku. Na temelju istraživanja rad je ponudio novi pogled na prilike u općini Sušak za vrijeme Prvoga svjetskog rata u urbanoj sredini koja nije bila u neposrednom doticaju s ratnim razaranja. Autorica zaključuje kako se situacija u Sušaku nije u mnogočemu razlikovala od sličnih naselja i mjesta u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, no ipak, u slučaju Sušaka ističe se značajna uloga Gradskog zastupstva kao ključnog elementa u formiranju društveno-političke klime, ali i sušačke svakodnevnice onoga vremena s naglašenom rodoljubnom dimenzijom.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Sušak, ratna svakodnevica, periodika, društvena povijest

* Andrea Roknić Bežanić, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet u Rijeci, Sveučilište u Rijeci, Sveučilišna avenija 4, 51 000 Rijeka, Republika Hrvatska, E-mail adresa: roknicbezanicandrea@gmail.com

Uvod

Prvi svjetski rat u velikoj je mjeri dobro istražena tema u hrvatskoj historiografiji,¹ a to se može reći i za područje Rijeke, koja je za vrijeme, a osobito nakon Prvoga svjetskog rata prošla velike promjene i turbulentna razdoblja.² Pa ipak, radilo se dosad o istraživanjima većinom političko-vojne povijesti, pri čemu su istraživanja „običnoga” života i prilika u kojima se našlo stanovništvo s istočne strane Rječine, tada zasebnoga naselja Sušak, gotovo posve izostala. Stoga ovaj rad prigodom 110. obljetnice početka Prvoga svjetskog rata ima cilj doprinijeti poznavanju općih prilika u općini Sušak neposredno pred Prvi svjetski rat te tijekom njega. Namjera je dati pregled prije svega društvenih prilika, prikazati različita zbivanja i aspekte u kojima se razvijao gradski život u ratnim godinama i pokazati koliki je bio utjecaj ratne stvarnosti na događanja i promjene koje su uslijedile nakon završetka rata. Rad se temelji na provedenoj analizi izvorne arhivske građe Državnoga arhiva u Rijeci. Riječ je o obradi zapisnika sjednica zastupstva Upravne općine Sušak održanih u razdoblju Prvoga svjetskog rata, točnije od 17. lipnja 1914. do 29. listopada 1918.³ Kao dodatni izvor korištena je i onodobna periodika: *Riečki novi list*⁴, *Primorske novine*⁵ te *Ilustrovani list*⁶. U navedenoj periodičkoj građi objavljeno je više vrijednih priloga koji dodatno dopunjuju povijesni mozaik i putem dragocjenih svjedočanstava daju širu sliku sušačkih ratnih okolnosti.

¹ Bibliografiju radova o Prvom svjetskom ratu vidi u: Vijoleta Herman Kaurić, „Bibliografija izdanja o Prvom svjetskom ratu 1999-2019.”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52 (2020), br. 2: 347-392; Vijoleta Herman Kaurić, „Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenim u historijskim časopisima u razdoblju 1945-1998. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33 (2000), br. 1: 491-498; Ljiljana Dobrovšak, „Spomenička baština Prvoga svjetskoga rata u Hrvatskoj od 1914. do danas”, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 32 (2023), br. 2: 213-231.

² Milan Marjanović, „Rijeka od 1860. do 1918.”, u: *Rijeka. Zbornik*, ur. Jakša Ravlić (Zagreb: Matica hrvatska, 1953), 215-252; Marko Medved, „Vatikan i izazovi Prvog svjetskog rata i porač s osvrtnom na položaj grada Rijeke”, u: *Otok Krk u Velikom ratu 1914.-1918. Zbornik radova* (Punat; Novi Vinodolski: Općina Punat; Naklada Kvarner, 2019), 113-142; Tea Perinčić, *Rijeka ili smrt!* (Rijeka: Naklada Val, 2019).

³ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Rijeci, Rijeka (dalje: DARI) – fond 542 – Upravna općina Sušak (dalje: UOS), spisi Gradskog poglavarstva, Zapisnici sjednica, knj. 174-177.

⁴ Sve veći utjecaj *Novoga lista*, koji je počeo izlaziti 2. siječnja 1900. na Sušaku pod uredništvom Frana Supila, u Hrvatskoj je 1907. doveo do pokušaja vlasti da ga se financijski uništi. Zato je list promijenio naziv u *Riečki novi list*. Nakon Sarajevskoga atentata 1914. Supilo je odlučio napustiti Rijeku i *Riečki novi list*. Posljednji, cenzurirani broj izišao je 19. prosinca 1915.

⁵ Novine su izlazile od 1916. do 1922. Nakon zabrane izlaženja *Riečkoga novog lista* krajem 1915. dio tiskarskih strojeva prenesen je na Sušak, gdje se novine počinju tiskati. Izlazile su svakodnevno osim ponedjeljkom.

⁶ Prve hrvatske ilustrirane novine koje su objavljivale fotoreportaže. Izlazile su subotom na 24 stranice od 3. siječnja 1914. do 28. prosinca 1918., kad mijenjaju naziv u *Osvit*. Usp. Ljiljana Dobrovšak, „Pozadina izlaženja *Ilustrovanog lista* – izvora za povijest Prvoga svjetskog rata”, u: *1914. Prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, ur. Vijoleta Herman Kaurić (Zagreb: Matica hrvatska, 2018), 95-120.

Svoju metodologiju rad temelji na manjoj komparativnoj analizi ratnih prilika na Sušaku i u ostalim dijelovima Hrvatske unutar Monarhije te je podijeljen na nekoliko segmenata u kojima se prikazuje povijesni kontekst prijeratnih prilika, materijalne prilike općine Sušak u vrijeme rata, mobilizacija stanovništva, gospodarstvo i skrb o stanovništvu, zdravstveno i socijalno stanje stanovnika, djelovanje pučkih škola tijekom ratnih godina te ratna svakodnevnica. Uspoređuju se ključni aspekti društvenoga života na Sušaku u godinama Prvoga svjetskog rata te ih se stavlja u korelaciju s ostalim krajevima tadašnje Hrvatske. Time se ova lokalna tema može jasnije staviti u širu kontekstnu vezu s drugim gradovima na području hrvatskih zemalja, čime problematika svakodnevnoga života u urbanoj sredini tijekom Prvoga svjetskog rata dobiva dodatni značaj.

S obzirom na sve navedeno, oblikovala su se istraživačka pitanja kojima je cilj propitati ulogu i djelovanje zastupstva Upravne općine Sušak u godinama Prvoga svjetskog rata.

Povijesni kontekst prijeratnih prilika na Sušaku

Povijest razvoja naselja na lijevoj obali Rječine do Bakra u drugoj polovini 19. stoljeća vrlo je zanimljiva i važna za kasniji širi povijesni kontekst. Ovdje bismo izdvojili naselje Sušak, koje – iako se po svim parametrima uspješno i ubrzano razvijalo – prvotno nije imalo status gradske općine. Sušak se u drugoj polovini 19. stoljeća preobrazio iz gotovo seoskoga neurbaniziranog u pravo gradsko naselje.

Na tom području tek će 1874. nastati upravne općine Draga, Kostrena, Trsat i Podvežica. A Sušak se našao u sastavu Trsata, koji je imao dugotrajniju povijest postojanja. Samo dvije godine poslije, 1876., Draga i obje Kostrene (Sv. Lucija i Sv. Barbara) priključile su se Trsatu, a 1877. sjedište je premješteno na Sušak. Time je nastala općina Sušak.⁷

To je rezultiralo novim i većim investicijama i zahvatima. Upravo je tada izgrađen prvi vodovod, ali i ostala ključna komunalna infrastruktura, ceste, javna rasvjeta i dr. Osobit zamah urbanih promjena i preobrazbi razaznaje se u vrijeme sušačkoga načelnika Hinka Baccicha (Bačića), koji se na toj dužnosti zadržao 20 godina, od 1887. do 1907.⁸ U njegovu mandatu na Sušaku nastaju Bulevard, groblje, nova školska zgrada Više djevojačke škole, gimnazijska zgrada, željeznički tunel, uređeno je i nasipano područje Brajdice te Delta, a uvedena je u upotrebu plinska rasvjeta te je uređena i proširena cesta prema Pećinama za Žurkovo i Bakar.⁹ Njegovom privatnom inicijativom izgrađen je hotel Kontinental, a velike je

⁷ Željko Bartulović, *Sušak 1919.-1947.: državnopravni položaj grada* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci; Adamić, 2004), 13.

⁸ Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka* (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990), 54.

⁹ Rački, *Povijest grada Sušaka*, 54.

zasluge imao u otvaranju Hrvatske čitaonice na Trsatu. Jedna je od najzaslužnijih osoba za razvoj Sušaka.

Svu tu urbanizaciju pratio je i pozitivan gospodarski razvitak. Sušak je postao važnije središte trgovine, obrta i industrije. U to vrijeme djelovalo je nekoliko većih i više manjih industrijskih postrojenja i tvornica: tvornica papira, talionica olova (Plumbum), tvornica koža, tvornica likera, tvornica sapuna, tvornica tjestenine, brodogradilište i dr.¹⁰ Zahvaljujući kapitalu domaćih ljudi na Sušaku je 1896. osnovana i Banka i štediona za Primorje.¹¹

Ako govorimo o demografskim kretanjima, prema objavljenim podacima popisa stanovništva Sušak tih godina bilježi stalni porast. Krajem 19. stoljeća, 1890. godine, imao je 2417 stanovnika, već 1900. godine 4580 stanovnika, a 1910. godine, kad je objavljen posljednji popis, imao je 5315 odnosno 5508 stanovnika.¹² Do 1916. godine taj se broj gotovo udvostručio. Gotovo nijedno mjesto u Hrvatskoj osim Zagreba nije tako brzo raslo po broju stanovnika.¹³ No, taj veliki porast nije bio vezan samo uz prirodni prirast, nego uz izniman gospodarski razvitak Sušaka, ali i obližnje Rijeke, kojoj je u to vrijeme Sušak bio predgrađe. Što se tiče nacionalnoga sastava, na Sušaku je u velikoj mjeri živjelo hrvatsko stanovništvo, a pored manjega broja trgovaca i poduzetnika, većinom je to bila radnička klasa, mahom zaposlena u Rijeci. Dok su početkom 1914. Mađari držali u Rijeci luku, željeznicu i državne službe, možemo kazati da su Hrvati držali Sušak i trgovinu na cijelom području.

Uzmemo li u obzir navedene podatke, osobito gospodarski napredak, ne čudi da su zastupnici Upravne općine Sušak, u čemu je jedan od najgorljivijih bio sušački poduzetnik Ante Bačić, u više navrata nastojali i inzistirali da se kod nadležnih oblasti poduzmu koraci da se Sušak proglasi gradom. On, među ostalim, navodi da je Sušak „već tako napredovao, da kao seoska općina ne može dulje ostati”.¹⁴ Neki od njih, npr. zastupnik Josip Margan, smatraju da bi Sušak trebalo štoviše proglasiti gradom I. reda (kao Zagreb, Osijek i Zemun) jer je imao dovoljno uvjeta i dohodak da to postane. No, vlada je i dalje slala negativne odgovore na te zahtjeve sušačkih zastupnika. Možemo pretpostaviti da je razlog odbijanja dobivanje time veće autonomije i samouprave, što vladi tada očigledno nije bilo oportuno i u interesu.

¹⁰ Rački, *Povijest grada Sušaka*, 279-287.

¹¹ Rački, *Povijest grada Sušaka*, 292.

¹² Rački, *Povijest grada Sušaka*, 55.

¹³ Mira Kolar-Dimitrijević, „Utjecaj Prvog svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 24 (1991), br. 1: 41-56.

¹⁴ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 17. lipnja 1914.

Navedeni parametri, poput razvitka komunalne infrastrukture, pozitivne demografske tendencije te urbanoga života praćenog promjenama načina i stila života,¹⁵ u isti kontekst svrstavaju urbani razvoj Sušaka i nekoliko drugih manjih gradskih naselja na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ali i sam Zagreb, upućujući na vrlo sličnu dinamiku i procese razvoja.¹⁶ Osobito je zanimljivo opaziti regionalne sličnosti s prilikama u manjim mjestima Hrvatskoga primorja, primjerice obližnjoj gradskoj općini Bakar ili pak Baški na otoku Krku, koje nas upućuju na neke opće procese na ovom području bez obzira na to što se za neka područja radilo o dijelovima pod austrijskom upravom,¹⁷ s obzirom na to da se u vrijeme rata većina propisa koji su se odnosili na ratna zbivanja primjenjivala na prostoru čitave Monarhije jer su ih uvodila tijela vojne uprave.

Sušak i Veliki rat

Općina i kotar Sušak dočekao je, kao i Rijeka, početak 20. stoljeća u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Neposredno uoči Prvoga svjetskog rata te u ratnim godinama Sušak je pripadao administrativnoj jedinici Ugarsko-hrvatsko primorje, dok je u upravnim i poreznim poslovima spadao pod Modruško-riječku županiju, čije je sjedište bilo u Ogulinu.¹⁸ Godine 1914. na čelo vlasti na Sušaku, odnosno Kraljevskoga sekretarijata vlade, kao predstojnik kotara bio je imenovan dr. Konstantin Rojčević.¹⁹ Smatrajući ga osobom od velikoga značaja, car mu je početkom 1916. kao kraljevskom županijskom tajniku i upravitelju sušačkoga kotara podijelio viteški križ Reda Franje Josipa kao priznanje za revno i uspješno službovanje.²⁰ Sušakom je upravljalo općinsko zastupstvo, a na funkciju općinskoga upravitelja zastupstvo je imenovalo Vinka Miletića jer je u prvoj polovini 1914. s funkcije načelnika Sušaka bio otpušten dr. Franjo Domazetović. Razlozi njegova

¹⁵ Opširnije vidi u: Lidija Bencetić, Marino Manin, ur., *Moderno lice grada: o urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020).

¹⁶ Tomislav Bogdanović, *Križevci u Prvome svjetskom ratu* (Zagreb; Križevci: HAZU, 2018); Vlatko Čakširan, *Grad Sisak u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.* (Sisak: Gradski muzej Sisak, 2018); Marko Vukičević, *Zagreb 1914.-1918. Grad i stanovnici u Velikome ratu* (Zagreb: Despot infinitus; Prehinit, 2020).

¹⁷ Željko Bartulović, Sonja Majer, „Općina Baška tijekom Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.)”, *Krčki zbornik* 76 (2021): 71-104; Željko Bartulović, Jana Tonžetić, „Iz upravne povijesti Gradske općine Bakar 1914.-1918.”, *Bakarski zbornik* 16 (2017): 183-208; Markus Leideck, *Markgrofovija Istra u Velikom ratu* (Pazin; Rijeka: Državni arhiv u Pazinu; Državni arhiv u Rijeci, 2014).

¹⁸ Bartulović, *Sušak 1919.-1947.*, 13.

¹⁹ Ivan Jeličić, „Prilozi za biografiju Konstantina Rojčevića”, *Artefakti: izvori za historiju Srba u Hrvatskoj* 18 (2021): 11-24.

²⁰ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 27. siječnja 1916. Upravo je on po završetku rata 1918. pokušao zadržati Rijeku kao hrvatski teritorij preuzevši upravu nad gradom u ime Narodnoga vijeća za Rijeku i Sušak.

otpuštanja nisu nam poznati. Početkom svibnja 1915. načelnikom Upravne općine Sušak bio je imenovan općinski zastupnik Ante Sablić,²¹ koji je tu funkciju obnašao do proljeća 1918., kad je nakon izbora od srpnja 1918. imenovan općinskim načelnikom dotadašnji općinski bilježnik Andrija (Andre) Knez.²²

Dakle, početak Prvoga svjetskog rata Sušak je dočekaao kao dobro razvijena općina i samostalno urbano središte promatramo li kroz više segmenata društveno-ekonomskoga života. Sličnu dinamiku razvoja imala su i neka druga naselja i manji hrvatski gradovi, primjerice Karlovac i Sisak.²³ Na Sušaku su se nalazile spomenute tvornice tjestenine, cementa, vošćanica i lijevaonica željeza, a tijekom 1914. gotovo je potpuno bio dovršen i vodovod, koji je počeo opskrbljivati vodom općinu Sušak. Dotad je grad Rijeka opskrbljivao Sušak vodom iz svojega vodovoda, a za to je sušačka općina Rijeci morala plaćati znatnu svotu. Poznato je da je sušački vodovod građen po tadašnjim najmodernijim standardima, a voda se crpila iz izvora Rječine.²⁴ No, da su ipak postojali određeni neriješeni problemi oko vodovoda najbolje je vidljivo iz zapisnika općinskoga zastupstva već od ljeta 1914. godine. Tako je u idućem periodu vodovod postao tema na gotovo svim sjednicama općinskoga zastupstva zbog načina njegova financiranja, otplate zajma uzetog za njegovu gradnju, ali i dovršetka gradnje te upitnog, a nužnog, proširenja vodovodne mreže.²⁵

Sušak je u to vrijeme imao i dobro razvijen hotelijersko-turistički sektor. Na istočnoj strani Rječine nalazio se hotel Kontinental, koji je tada bio u rangu jednoga od najboljih europskih hotela. No, na relativno uskom području još su bili i hoteli Sušak i Klotilda na Pećinama, a tijekom 1914. užurbano se dovršavao i hotel Jadran, građen tadašnjim najsuvremenijim tehnikama i metodama na samoj morскоj obali. Zanimljivo je da će se njegovo otvaranje poklopiti sa samim početkom rata, odnosno danom ubojstva nadvojvode Ferdinanda u Sarajevu. Upravo je 28. lipnja 1914. održano otvaranje novoga, moderno uređenoga kupališta i hotela

²¹ Rački, *Povijest grada Sušaka*, 54.

²² HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 18. srpnja 1918.

²³ Sanda Kočevan, „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca u vrijeme Prvoga svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 49 (2017), br. 3: 395-417; Čakširan, *Grad Sisak u Prvom svjetskom ratu*, 18-23.

²⁴ „Sušački vodovod”, *Ilustrovani list* (Zagreb), 13. 6. 1914., 562.

²⁵ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174: Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 8. srpnja 1914.; Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 25. kolovoza 1914.; Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 12. listopada 1914.; Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 20. studenog 1914.; knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 23. rujna 1915.; knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 10. kolovoza 1918.

Jadran.²⁶ Pored toga, Sušak je imao i nekoliko javnih, općinskih kupališta.²⁷ Zbog povoljnih klimatskih uvjeta već je 1912. Sušak bio proglašen kupališnim mjestom i klimatskim lječilištem – Badeort und Cuort Sušak.²⁸

Početkom ratnih sukoba, od ljeta 1914., naizgled se činilo da se na Sušaku, koji je dotad doživio svoj najveći uspon i „zlatno doba”, ništa nije promijenilo. No, kao i ostali krajevi Hrvatske i Slavonije, on je tih ratnih dana „disao” tek prividno mirnim, ustaljenim i organiziranim životom. Ratne okolnosti ipak su ostavile traga u organizaciji i njegovu daljnjem pozitivnom urbanom razvitku.

Ratne prilike bile su osobit izazov za lokalnu vlast. Upravo je zastupstvo Upravne općine Sušak imalo ključnu ulogu u djelovanju Sušaka u ratnom razdoblju. Stoga smo za detaljniju ilustraciju odnosa u ratnim godinama koristili i analizirali zapisnike općinskih sjednica zastupstva. Sjednice su se održavale u općinskoj vijećnici na Sušaku, a broj zastupnika s načelnikom općine iznosio je 24.²⁹ Na neke od sjednica u nekoliko navrata dolazio je i predstavnik Kraljevske kotarske oblasti, spomenuti K. Rojčević. Sjednice su se održavale redovito, a na njima je donesen niz odluka i zaključaka ključnih za funkcioniranje Sušaka. Na prvoj sjednici, uzetoj za analizu za potrebe ovoga rada, bili su sljedeći zastupnici: Gjuro Ružić³⁰ i Hinko vitez Baccich, jedni od tada najutjecajnijih i najbogatijih ljudi svojega kraja. No, i ostali sušački zastupnici toga saziva bili su istaknuti veleposjednici, trgovci, obrtnici ili tvorničari: Ante Bačić, Žigo Wortmann, Mirko Udina, Ivan Hero, Fran ml. Matković, Nikola Perković, Ante Sablić, Stjepan Tulić, Milan Jelusić, Miroslav Kolacio, Franjo Šikić, Mate Vlašić, Josip Margan, Bernard Stipanović, Luka Glažar, Ante Suzanić, Kazimir Pajkurić, Mate Mihletić, Ante Paškvan, DMITAR Paškvan, Franjo Rossi, Ivan Šepić. Većih odstupanja u sastavu članova općinskoga zastupstva tijekom godina nije bilo, osim prilikom novih izbora održanih u travnju 1918., kad se on znatno promijenio. Pored nekolicine starih članova, u sastav zastupstva ušli su: Ivan Justin, Rafe Višković, Danko Mikuličić, Ivan Dobrila, Antun Glavan (Šimunov), Ivan Kiselić, Josip Linić (Stariji), Lovre Paškvan (Jurjev) i Andre Pezelj. Kao što je bila praksa i u ostalim gradovima i općinama, izabrani zastupnici svoju su službu obavljali besplatno i nisu je mogli

²⁶ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 17. prosinca 1914.; Saša Domitrović, „Vijesti iz prošlosti 1914.”, *Sušačka revija* 34/35 (2001): 63.

²⁷ Domitrović, „Vijesti iz prošlosti 1914” (34/35), 62.

²⁸ Milan Zgrablić, „Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku”, *Acta medico-historica Adriatica* 3 (2005), br. 2: 227.

²⁹ Organizacija i upravna struktura normirana je Zakonom o ustroju gradskih općina u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od 21. lipnja 1895. Broj zastupnika ovisio je o broju stanovnika, npr. gradovi s više od 6000 stanovnika imali su 24 zastupnika. Usp. Bartulović, Tonžetić, „Iz upravne povijesti Gradske općine Bakar”, 186-187.

³⁰ Irvin Lukežić, „Gjuro Ružić i Šime Mazzura”, *Sušačka revija* 58/59 (2007): 121-131.

svojevoljno napustiti.³¹ Stoga je, prateći dinamiku održavanja sjednica u ratnim godinama, primjetna oscilacija u prisutnosti zastupnika tijekom godina, što jasno pokazuju varijacije u različitim kategorijama izostanaka. Kao što je vidljivo iz tablice 1, tijekom godina smanjuje se broj zastupnika na sjednicama, dok se broj onih koji nisu ispričali svoj izostanak povećao. Razloge izostanaka možemo tek pretpostaviti jer u zapisnicima nisu navedeni. Kod nekih se vjerojatno radilo o odsutnosti zbog poziva za mobilizaciju, a neki su se vjerojatno odselili ili zbog različitih obiteljskih razloga (bolest ili smrt člana obitelji) nisu mogli sudjelovati na sjednicama. S druge strane, broj održanih sjednica po godinama, uz iznimku 1916., gotovo je jednak i kretao se u prosjeku od 9 do 10 godišnje, nešto manje od jedne mjesečno. Svakako je potrebno uzeti u obzir da smo 1914. promatrali od lipnja.

Tablica 1. Pregled sjednica općinskoga zastupstva Upravne općine Sušak³²

Godina	Ukupan broj sjednica	Datum održavanja sjednice	Broj članova koji su se „zahvalili” (ispričali)	Broj „odsutnih” članova
1914.	9	17. 6. 1914.	1	3
		1. 7. 1914.	2	6
		18. 7. 1914.	2	3
		11. 8. 1914.	1	6
		25. 8. 1914.	2	4
		15. 9. 1914.	3	3
		12. 10. 1914.	4	4
		5. 11. 1914.	3	4
		20. 11. 1914.	4	6
		23. 12. 1914.	1	6
		31. 12. 1914.	1	10
1915.	9	11. 2. 1915.	1	9
		2. 10. 1915.	1	9
		6. 5. 1915.	1	4
		28. 5. 1915.	1	11
		20. 7. 1915.	1	9
		18. 8. 1915.	0	11
		23. 9. 1915.	1	6
		10. 11. 1915.	1	8
		21. 12. 1915.	1	6

³¹ Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca”, 398.

³² HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskoga poglavarstva, Zapisnici sjednica, knj. 174-177.

Godina	Ukupan broj sjednica	Datum održavanja sjednice	Broj članova koji su se „zahvalili” (ispričali)	Broj „odsutnih” članova
1916.	5	27. 1. 1916.	1	8
		26. 2. 1916.	1	4
		19. 3. 1916.	1	5
		4. 3. 1916.	1	5
		19. 4. 1916.	1	5
1917.	10	5. 3. 1917.	0	8
		22. 5. 1917.	0	6
		22. 6. 1917.	0	11
		27. 6. 1917.	0	8
		3. 8. 1917.	0	10
		12. 9. 1917.	0	9
		4. 10. 1917.	0	9
		6. 11. 1917.	0	10
		13. 11. 1917.	0	11
		30. 11. 1917.	0	11
1918.	9	29. 1. 1918.	0	8
		13. 2. 1918.	0	10
		26. 3. 1918.	0	9
		25. 6. 1918.	1	9
		13. 7. 1918.	0	5
		18. 7. 1918.	0	4
		10. 8. 1918.	0	6
		2. 10. 1918.	0	7
		29. 10. 1918.	0	5

Materijalne (ne)prilike i mobilizacija

Iz zapisnika sjednica općega zastupstva Upravne općine održanih od lipnja 1914. do kraja listopada 1918. jasno se vidi da su općinu u tom razdoblju zadesile teške godine. Zastupstvo je na sjednici održanoj 1. srpnja donijelo proglas povodom početka rata.³³

Ubrzo se pokazalo da će za općinu uslijediti nezahvalne materijalne prilike uslijed ratnoga stanja, a zbog vrlo lošeg, preopterećenog godišnjeg proračuna, što je bilo vidljivo već za 1914. godinu.³⁴ I svih idućih ratnih godina općina je zbog

³³ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 1. srpnja 1914.

³⁴ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 17. prosinca 1914.

financijskih problema, odnosno financijskoga deficita, morala odustati od svih većih investicija i ulaganja u grad i okolicu.³⁵ Tako se zbog veoma slabog novčanog stanja nisu mogle 1915. ostvariti ni osnove glede izgradnje prometne infrastrukture, cesta u Pećinama, Trsatu, Podvežici i Martinšćici te projektirana kanalizacija i vodovodna pruga na tada novoj cesti Bulevard – Riječko-senjska cesta, a nije se uzelo u obzir ni proširenje općinskoga kupališta na Brajdici te uopće bilo kakva veća investicija.³⁶

Ratne prilike donijele su i niz drugih promjena i zabrana. Tako su tijekom rata bila zabranjena sva javna okupljanja i skupovi na Sušaku. No, bila je to praksa i u čitavoj tadašnjoj Hrvatskoj. Dio Sušačana, politički eksponiranijih, tada je emigrirao u inozemstvo, poput Frana Supila.³⁷

Već od početka ratnih sukoba muškarci su u velikom broju bili mobilizirani.³⁸ Pored redovne vojne zakonske obveze za koju su poziv dobivali svi punoljetni muškarci, ubrzo se počelo mobilizirati sve muškarce u dobi do 50 godina. To je dovelo do velikoga i, iako se u početku nije tako činilo, dugotrajnoga gubitka radno sposobnoga stanovništva, a mnoge sušačke obitelji ostale su bez „hranitelja”, što je uzrokovalo egzistencijalne probleme. I za samu općinu Sušak, odnosno članove Općinskoga poglavarstva, nastaje velik problem zbog poziva u vojsku njezina administrativno-činovničkoga kadra, odnosno službenika i namještenika. Kao primjer donosimo slučaj sušačkoga upravitelja općinske blagajne, kako stoji u zapisniku, „posljednjeg kompetentnog računovođe”, spomenutoga A. Kneza. Poglavarstvo je nadređenima poslalo molbu da se A. Kneza oslobodi te obveze navodeći jasne argumente,³⁹ a iz zapisnika sjednica koje slijede čini se da su u tome uspjeli.

Odlazak radno aktivnoga stanovništva na bojišnicu bio je dodatno opterećenje za prilike u gradu, pa je takvo izvanredno stanje odmah djelovalo na osnovni općinski dohodak – „potrošarinu”, jer se muški element u velikom broju odazivao vojnom pozivu, a stanovništvo koje je ostalo kod kuće zbog slabije zarade i radi štednje suzdržalo se od troškova na koje je dotad bilo naučeno.⁴⁰

³⁵ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 18. srpnja 1914.

³⁶ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 17. prosinca 1914.

³⁷ „Supilo, Frano”, u: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. 7. 2024., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/supilo-frano>.

³⁸ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 21. prosinca 1915.

³⁹ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 11. veljače 1915.

⁴⁰ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 20. studenog 1914. i Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak

Proglašenjem ratnoga stanja na Sušaku su, kao i u ostalim dijelovima Hrvatske, uvedene i posebne redarstvene mjere u svrhu očuvanja javnoga reda i mira.⁴¹ Primjerice, već od listopada 1914. postrožen je nadzor nad radnim vremenom ugostiteljskih objekata. Gostionice su smjele raditi do 20 sati, a rakijašnice do 18 sati.⁴² Već iduće godine zbog mjera predostrožnosti u siječnju su odlukom Kraljevske kotarske oblasti radi bolje kontrole zabranjene i uobičajene za Primorje maškarane zabave i maškaranja na sušačkim ulicama.⁴³ No, povećana mobilizacija imala je za posljedicu i snižen broj redarstvenoga osoblja jer se opazilo da uslijed pomanjkanja muškoga elementa i slaboga raspačavanja žestokih pića nije ni trebalo toliko redara u općini.⁴⁴

O obiteljima vojačenih Sušačana brinulo se već od ljeta 1914. godine. Općinsko zastupstvo donijelo je na sjednici u kolovozu odluku o novčanoj pomoći. Roditelji vojnika dobivali su dnevno 60 filira, ako je vojnik bio oženjen, taj iznos pripadao je supruzi, a za vojnika koji je imao djecu do 15 godina općina je svakom djetetu isplaćivala 30 filira dnevno.⁴⁵ Pored toga je osnovan i Odbor za pomoć obiteljima mobiliziranih vojnika, a novčana sredstva kontinuirano su se prikupljala i u županijskoj blagajni. Poziv za materijalnu pomoć obiteljima redovito se slao i preko tiskovina.⁴⁶

Gospodarstvo i skrb o stanovništvu

Na Sušaku, kao i u drugim dijelovima Hrvatske, pa i u cijeloj Monarhiji, u vrijeme Prvoga svjetskog rata došlo je do nestašice prehrambenih, ali i drugih potrebnih proizvoda široke potrošnje.

Osobito je oskudica bila vidljiva u većim naseljima i gradovima. Tako su ratne prilike izazvale i poremećaj u gospodarskom životu i razvoju Sušaka. Pojačana mobilizacija radno aktivnog stanovništva kao posljedicu je imala i mnogo ozbiljnije efekte. Vrlo brzo zbog ratnih prilika dolazi do slabljenja gospodarske djelatnosti. Zamire trgovina, što je pak dovelo do nestašice hrane, ali i drugih proizvoda za konzumiranje, primjerice duhana.⁴⁷

održane 17. prosinca 1914.

⁴¹ Čakširan, *Grad Sisak u Prvom svjetskom ratu*, 15.

⁴² *Riečki novi list* (Rijeka), br. 244 (8).

⁴³ *Riečki novi list*, br. 24 (9).

⁴⁴ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 11. veljače 1915.

⁴⁵ Službeno platežno sredstvo u Austro-Ugarskoj Monarhiji bila je kruna. Jedna kruna dijelila se na 100 filira. HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 11. kolovoza 1914.

⁴⁶ *Riečki novi list*, br. 257 (8).

⁴⁷ *Primorske novine* (Sušak), 23. 7. 1916., 2.

Velik problem bilo je pitanje prehrane stanovništva, kojem je gotovo prijetila glad. Rekvizicija stoke i živežnih namirnica dovela je do pojave gladi, ali i različitih bolesti. Smanjenje raspoloživosti namirnica prouzročilo je pak rast cijena, pa se stanovništvo našlo u nezavidnom položaju. Na području cijelog Primorja, a time i Sušaka, već se početkom 1915. osjećalo veliko pomanjkanje osnovnih prehrambenih namirnica, prije svega žita i brašna. Unatoč svim nevoljama i problemima, lokalno političko vodstvo Sušaka trudilo se, najbolje što je moglo, pomoći svim ugroženim građanima. Tako je tom problemu općina pokušala stati na kraj time što su predložili Odbor koji je stupio u pregovore s Bankom i štedionom za Primorje na Sušaku te ih zamolio da pomognu novčanom glavnicom u nabavi potrebnoga žita i brašna za stanovništvo.⁴⁸

Tijekom druge ratne godine vidljiva je bila sve veća neimaština stanovništva, nestašica prehrambenih, ali i drugih proizvoda. Da bi se taj trend usporio, a primjenjujući istu praksu kao i u ostalim krajevima Hrvatske,⁴⁹ na Sušaku je osnovan općinski Aprovizacijski odbor, koji je opskrbljivao ne samo sušačku nego i ostale okolne općine kukuruzom, brašnom i drugim osnovnim prehrambenim proizvodima, a na temelju dnevnih, tjednih i mjesečnih potreba.⁵⁰ Odbor je preko dnevnih tiskovina informirao stanovništvo na kojim će se mjestima dijeliti krušne karte i doznake za brašno. Sušački Odbor odigrao je iznimno važnu ulogu i osigurao kontinuitet opskrbe hranom velikoga dijela stanovništva iz godine u godinu do kraja rata. Činilo ga je nekoliko imućnih Sušaćana, a neki od njih bili su i članovi općinskoga zastupstva. Vrlo su često vlastitim sredstvima skupljali potrebni kapital te mjesečno opskrbljivali sušačku općinu živežnim namirnicama, najviše brašnom, uz veoma primjerene cijene. Brašno je stizalo iz podravskih mlinova.⁵¹ Da nije upravo Aprovizacijski odbor vrlo aktivno djelovao, pitanje je kako bi prošli najsiriromašniji slojevi pučanstva, kojima je Odbor više puta besplatno dijelio brašno iz svojih zaliha. No, zanimljivo je spomenuti i negativnu praksu koja se veže uz rad aprovizacijskih odbora, a primijećena je i na Sušaku. Često su iz policije stizala izvješća o manipulacijama doznakama i ostalim nedopustivim radnjama vezanim uz aprovizacijske knjižice. Nerijetko se događalo da bi pojedinci promijenili brojke na njima da bi dobili više potrebnih namirnica.⁵²

⁴⁸ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 11. veljače 1915.

⁴⁹ Sanda Kočever, „Zrno do zrna palača. Aprovizacija Karlovca u vrijeme Velikog rata”, u: *Za kralja i dom. Karlovac i Prvi svjetski rat*, ur. Sanda Kočever (Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014), 16-35; Čakširan, *Grad Sisak u Prvom svjetskom ratu*, 37-51.

⁵⁰ Vladimir Geiger, Edgar Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu – Aprovizacija, 1914.-1918.”, *Numizmatičke vijesti* 56 (2014), br. 67: 89; Branko Ostajmer, Vladimir Geiger, *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.* (Đakovo: Muzej Đakovštine, 2014), 15-16.

⁵¹ Mira Kolar Dimitrijević, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu”, *Podravina: časopis za geografska i povijesna multidisciplinarna istraživanja* 10 (2011), br. 19: 97-118.

⁵² *Primorske novine*, 26. 7. 1916., 2.

Stanovništvo nije moglo doći ni do ribe, jedne od osnovnih prehrambenih namirnica za Primorje, jer je zbog ratnoga stanja donesena zabrana ribarenja, pa je zastupstvo također u više navrata molilo nadležnu vojnu oblast da dozvoli ribarenje sa svijećom da bi stanovništvo u pomanjkanju živežnih namirnica ipak moglo doći barem do jeftinije ribe. A s obzirom na to da se sva riba ulovljena na „našoj” obali, kako zastupnici navode, nosila na riječko tržište, oni su zahtijevali da se određena količina ostavi na Sušaku za bolju opskrbu pučanstva⁵³ kao što je to bio običaj u Bakru, Kraljevici i Crikvenici. Iako je na Sušaku postojala uređena ribarnica, ondje se riba nije prodavala, nego se slala za Rijeku. Zastupstvo je stoga zahtijevalo da Društvo *Nektum*, koje se bavilo trgovinom ribom, ribu na Sušaku prodaje jeftino, a ne skuplje nego u Rijeci.⁵⁴

Reguliranje cijena u prodaji pokušalo se osigurati donošenjem odluke o maksimalnoj cijeni na općinskoj tržnici na Sušaku. Tako su ustanovljene najviše cijene za određene proizvode, primjerice grašak, grah, krumpir.⁵⁵ Upravo su zastupnici sušačke općine svojim ustrajnim angažmanom na sjednicama odigrali važnu ulogu u reguliranju trgovine i cijena prehrambenih proizvoda. Čak su zbog nemogućnosti nabavke hrane, pored Sušačana, i izaslanici susjednih upravnih općina Bakarca i Kraljevice te grada Bakra bili kod tadašnjega bana⁵⁶ te su od predstojnika za gospodarstvo zatražili dodatnu pomoć. On je bio pozitivan u odgovoru da će pomoći čim bude dovršena rekvizicija žita i brašna započeta u Hrvatskoj i Slavoniji. Također su zamolili bana da pri Kraljevskom ugarskom ministarstvu posreduje da se odmah ukine zabrana Gradskoga poglavarstva u Rijeci glede izvoza živežnih artikala koju je ono izdalo jer se kod sušačkoga i okolnoga stanovništva opaža veliko pomanjkanje prehrambenih proizvoda koje se ne može dobiti u sušačkim trgovinama, a iz grada Rijeke to je bilo zabranjeno izvoziti.⁵⁷ Zbog toga se među stanovništvom primijetilo opće neraspoloženje.⁵⁸ I tijekom idućih mjeseci zastupnici mole da se kraljevski kotarski upravitelj zauzme kod Kraljevske zemaljske vlade neka učini sve da bi se ishodile odredbe o propuštanju izvoza živežnih namirnica s područja grada Rijeke. Traže i da se zaštititi stanovništvo od šikaniranja. Zastupnici predlažu i da se obustavi svaki

⁵³ Kotarska oblast u Sušaku dopisom od 23. srpnja 1917. javlja o zabrani izvoza ribarskih mreža i čamaca da bi se stanovništvo dovoljno opskrblilo ribom. Usp. Bartulović, Tonžetić, „Iz upravne povijesti Gradske općine Bakar”, 197-198.

⁵⁴ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 6. svibnja 1915. i Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 10. ožujka 1915.

⁵⁵ *Primorske novine*, 9. 7. 1918., 3.

⁵⁶ Hrvatski ban Ivan Škrlec Lomnički, barun (Raslovo, Mađarska, 20. srpnja 1873. – Budimpešta, 12. siječnja 1951.), hrvatski političar i pravnik. Hrvatski ban od 1913. do 1917. godine.

⁵⁷ *Riečki novi list*, br. 187 (8) – 189 (8).

⁵⁸ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 10. ožujka 1915.

prijenos živeži iz Sušaka u Rijeku te da se na Jelačićevu trgu postavi redarstvo koje će braniti da se u Rijeku nosi povrće, mlijeko, meso itd.⁵⁹

Takva nestašica osnovnih proizvoda potrebnih za život dovela je do novoga problema, odnosno negativnih pojava. Riječ je o lihvarstvu, krijumčarenju te crnoj burzi, tj. preprodaji hrane na crno. Pored toga dolazi i do brojnih, gotovo svakodnevnih, kriminalnih radnji, krađa i pljački.⁶⁰ O učestalim krađama materijalnih stvari na sušačkim ulicama (bicikli, mreže, vesla i dr.), ali i hrane, čitamo u „Redarstvenim vijestima” na stranicama *Primorskih novina*.⁶¹ Do lipnja 1916. porastao je i broj kaznenih tužbi zbog provala u stanove i krađa.⁶²

Zdravstvene i socijalne prilike

Posljedica ratnih prilika obično je i pojava raznih bolesti. One su se počele javljati i na području sušačke općine. Tijekom 1916. imamo zabilježenu pojavu difterije, dizenterije i šarlaha.⁶³ Sušak u to vrijeme još uvijek nema bolnicu iako je Općinsko poglavarstvo kontinuirano ulagalo napore da se taj problem riješi.⁶⁴

Iako nemamo evidenciju o epidemiji, u prvoj polovini 1915. utvrđen je porast postotka sušičavih osoba. Stoga je naloženo da sve prostorije treba dezinficirati, što je trebao provesti općinski liječnik,⁶⁵ a u sljedećim je godinama općinsko zastupstvo u više navrata izdvajalo i pozamašna sredstva za izvanredne potrebe troškova liječenja kužnih bolesti na Sušaku.⁶⁶ Također se tražilo od Kraljevske zemaljske vlade da se na Sušak dostavi dovoljan broj seruma radi cijepljenja protiv kolere jer je „osobito Sušak i njegov okoliš izvržen raznim priljepčivim bolestima”, pa tako i koleri uslijed neprestanih kontakata i komunikacije lokalnoga pučanstva sa stranim žiteljima.⁶⁷ Zato ne čudi da vrlo aktualno postaje pitanje iz-

⁵⁹ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 6. svibnja 1915.

⁶⁰ Markus Leideck, „Crna kronika u ‘Riečkom Novom listu’ godišta 1914./1915.”, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 4-5 (2010): 107-108.

⁶¹ „Redarstvene vijesti”, *Primorske novine*, 22. 7. 1916., 2; „Redarstvene vijesti”, *Primorske novine*, 26. 7. 1916., 2.

⁶² „Redarstvene vijesti”, *Primorske novine*, 1. 8. 1916., 2.

⁶³ *Primorske novine*, 2. 8. 1916., 2.

⁶⁴ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 15. rujna 1914.; Zgrablić, „Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku”, 228-229.

⁶⁵ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 6. svibnja 1915.

⁶⁶ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 19. ožujka 1916.

⁶⁷ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 20. srpnja 1915.

gradnje kužne bolnice u općini. No, problemi nastaju prilikom određivanja njezine lokacije jer ju nitko nije želio u svojem neposrednom susjedstvu, a dodatni problem bio je i način financiranja njezine izgradnje s obzirom na to da je općina bila u ozbiljnom financijskom deficitu.⁶⁸

Već od rane jeseni 1914. na Hrvatsko primorje, u Rijeku i Sušak počinju u velikom broju dolaziti prvi ranjenici i bolesnici s ratišta na oporavak.

Kako je prvotno Crveni križ jedini imao pravo skrbiti se o ranjenicima, i na Sušaku je otvorena bolnica podružnice Crvenoga križa, i to u gimnazijskoj zgradi. Sličan obrazac prenamjene javnih, najčešće školskih prostora u pričuvene, odnosno rezervne bolnice uočavamo i u drugim hrvatskim mjestima, primjerice Karlovcu.⁶⁹ Dakle, u prostorijama sušačke gimnazije bili su smješteni brojni ranjenici, a njima su na usluzi bile dobrovoljke koje su pomagale oko njihove skrbi te bolničari, bolničarke i Odbor sušačke podružnice Crvenoga križa.⁷⁰ No, ubrzo se pokazalo da je odabir njezine lokacije bio problematičan, prije svega zbog raznih bolesti, npr. pjegavoga tifusa, koji je bio raširen među ranjenicima, te se time ugrožavalo šire zdravstveno stanje.⁷¹

Bolesti, bijeda i oskudica dovele su i do sve učestalijih suicida.⁷² Samoubojstva postaju česta pojava, o čemu gotovo svakodnevno izvještavaju dnevne novine.⁷³

Zbog ratnih okolnosti sve su češća i traženja socijalne pomoći. Osobito se nastojalo na sve načine pomoći ratnim udovicama i njihovoj siročadi, kojih je svakim danom bilo sve više. Ratne prilike uzrokovale su da mnogo djece ostane bez roditeljskoga nadzora i skrbi. Tako su se, kao i u drugim hrvatskim krajevima,⁷⁴ na Sušaku osnovala brojne udruge i dobrovoljna društva koji su na razne načine prikupljali novčana sredstva i ostalu materijalnu pomoć.⁷⁵ Kontinuirano su se organizirala skupljanja novčane pomoći za obitelji mobiliziranih vojnih obveznika te za podupiranje udovica i siročadi. Primjerice, Odbor za proslavu imendana Njegova Veličanstva kralja predao je čisti skupljeni prihod sa zabave priređene

⁶⁸ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174: Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 12. listopada 1914.; Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 17. prosinca 1914.; Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 5. studenog 1914.

⁶⁹ Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca”, 408.

⁷⁰ Za predsjednika Odbora izabran je Vinko Zmajić, za predsjednicu Josipa pl. Kopajtić, a za tajnika kotarski liječnik dr. Adolf Roman. Usp. Zorica Manojlović, „Ratna bolnica Crvenog križa u Rijeci (1914. – 1918.)”, *Acta medico-historica Adriatica* 15 (2017), br. 1: 50; Saša Domitrović, „Vijesti iz prošlosti 1914.”, *Sušačka revija* 36 (2001): 77.

⁷¹ *Riečki novi list*, br. 42 (9) – 43 (9); br. 63 (9).

⁷² Leideck, „Crna kronika u ‘Riečkom Novom listu’”, 103-104.

⁷³ *Primorske novine*, 27. 7. 1916., 2; 29. 7. 1916., 2.

⁷⁴ Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake... Rad dobrotvornih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2023), 185-378.

⁷⁵ *Riečki novi list*, br. 216 (8).

15. kolovoza 1916. na kupalištu Jadran, koji se sastojao od povećega novčanog priloga, ali i dara pojedinih obitelji, npr. Wortmann, Benedetti i Jechel, kao i brojnih pojedinaca, npr. Ivana Perovića, Alexa Rollanda i Teofila viteza Cosulich. ⁷⁶ U općini je osnovano i Povjerenstvo za ratnu potporu obiteljima onih osoba koje su otišle na ratište, o čijoj je aktivnosti bilo riječi prije u radu. ⁷⁷ Ono što se nije uspjelo sakupiti iz upravnih sredstava nastojalo se osigurati javnim sabiranjem. ⁷⁸

Tijekom rata često je novčanu potporu od općine potraživao i Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu, što je bilo dodatno financijsko opterećenje. ⁷⁹

U ratnim se godinama društveni život velikim dijelom ogledao u nizu dobrotvornih akcija i skupljanja dobrovoljnih priloga i pomoći. Tako su se novčana sredstva prikupljala i za Družbu sv. Ćirila i Metoda za hrvatske škole. ⁸⁰ Takve i slične akcije prikupljanja pomoći i karitativnoga djelovanja trajale su na Sušaku cijeli ratni period kao i u ostalim dijelovima Hrvatske. ⁸¹

S obzirom na to da tijekom 1916. dolazi do nestašice kovina, i Općinsko poglavarstvo Sušaka prikupljalo je razne kovine u ratne svrhe, čak i bakreno posuđe, kuhinjsko suđe, mužare, brave i svijećnjake, utege i razne cijevi, o čemu su proglase donosili javno u tiskovinama. ⁸²

Školstvo

Unatoč ratnim prilikama, osobito su pazilo na razvoj školstva. Javnonastavno pitanje općine Sušak, s obzirom na izloženost brojnim problemima u ratnim okolnostima, bilo je u povoljnom stanju. Posebna se briga vodila o pučkim školama u pogledu novogradnje i proširivanja već postojećih škola te osobito materijalne osiguranosti nastavnih djelatnika. Na području općine u to je vrijeme djelovala opća pučka škola na Sušaku (dječaka i djevojačka), zatim četiri razreda škole na Trsatu, dvorazredna škola na Podvežici, ⁸³ dječaka pučka škola na Sušaku te viša

⁷⁶ *Primorske novine*, 26. 7. 1916., 2; 27. 7. 1916., 2.

⁷⁷ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 25. kolovoza 1914.

⁷⁸ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 13. srpnja 1918.

⁷⁹ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 10. kolovoza 1918.

⁸⁰ *Primorske novine*, 30. 7. 1916., 2; 9. 7. 1918., 3.

⁸¹ Čakširan, *Grad Sisak u Prvom svjetskom ratu*, 17.

⁸² *Primorske novine*, 28. 7. 1916., 2.

⁸³ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 174, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 17. prosinca 1914.

i niža djevojačka škola na Sušaku.⁸⁴ Posebno je mjesto svakako imala hrvatska gimnazija na Sušaku, koja je u godinama Prvoga svjetskog rata postala nositelj hrvatskih nacionalnih ideja i duha na širem području općine, što ne čudi jer su se te ideje oblikovale i jačale još od njezina osnutka.⁸⁵

Ratna svakodnevica

Na Sušaku je tih godina djelovalo i sportsko društvo Sokol pod imenom *Sokolsko društvo Sušak-Rijeka*.⁸⁶ Ono će u godinama koje slijede osim sportskoga rada imati i oblik omladinskoga političkog angažmana.⁸⁷ Poznato nam je da je sušački Sokol unatoč ratnim prilikama tijekom 1914. organizirao izlet, „četirisaetne hodne vježbe” od Sušaka, odnosno Drage do Hreljina. Uz druženje i pozdrav, kako u članku piše, *Hrvatskog sokola*. Na Sušaku je 1914. djelovala i nogometna momčad Hrvatskoga nogometnoga športskoga kluba *Victoria*. Zanimljivo je spomenuti da je nogometni klub bio aktivan u ratnim godinama, a u *Ilustrovanom listu* mogu se naći podaci da je sušačka *Victoria* igrala utakmice na „domaćem terenu” i u gostima.⁸⁸ Dakle, usprkos ratnim okolnostima, organizirale su se i održavale sportske aktivnosti na Sušaku.⁸⁹

Unatoč teškim prilikama, u javnosti je prvih ratnih godina prevladavao optimizam. Jedan od razloga bio je i taj što se vjerovalo da će rat trajati kratko. Tako je općinsko zastupstvo odlučilo organizirati nekoliko javnih akcija i svečanih inicijativa. Sredinom kolovoza 1915. odlučeno je da se povodom 85. rođendana cara Franje Josipa trsatsko-sušački Bulevard prozove njegovim imenom, a da se u spomen sarajevske tragedije trg ispred gimnazije prozove Trgom nadvojvode Franje Ferdinanda.⁹⁰

⁸⁴ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 21. prosinca 1915.

⁸⁵ Petar Miletić, *Nepokorena Hrvatska gimnazija. Važnost hrvatske gimnazije u Rijeci za očuvanje nacionalnoga identiteta* (Zagreb: Ljevak, 2024); Ratko Dušević, *Leksikon istaknutih učenika Gimnazije* (Sušak; Rijeka: Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci, 2017).

⁸⁶ „Sokolsko slavje u Primorju”, *Ilustrovani list*, 4. 7. 1914., 639.

⁸⁷ O njegovu prijeratnom djelovanju pisala je Toševa Karpowicz. Usp. Ljubinka Toševa Karpowicz, „Sušak kao središte antihabsburške politike 1903.-1914.”, *Sušačka revija* 50/51 (2005): 157-160.

⁸⁸ „Šport na Sušaku”, *Ilustrovani list*, 18. 7. 1914., 684. Usp. Domitrović, „Vijesti iz prošlosti 1914” (34/35), 65.

⁸⁹ Franjo Frntić, „Od igara okruglim predmetom do nogometa”, u: *Hrvatski nogometni savez. 80. obljetnica*, ur. Fredi Kramer (Zagreb: HNS, 1992), 7-25. Usp. Marinko Lazzarich, „Aktualizacija povijesnoga nasljeđa i sportskih korijena HNK Rijeka”, *Historijski zbornik* 76 (2023), br. 1: 123-152.

⁹⁰ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 175, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 18. kolovoza 1915.

Nekoliko mjeseci poslije odlučeno je da će Društvo za pripomoć hrvatskim ratnim invalidima u Sušaku ispred ljekarne Sušanj na Borojevićevu trgu⁹¹ podignuti *Željeznoga mornara*. Bio je to spomen-kip junačkoga mornara. Kip je postavljen u siječnju 1916. u spomen na austrougarske pomorce. Čitavo spomen-obilježje sastojalo se od kamene kule u stilu Trsatske kule i drvenoga kipa koji se nalazio u kuli. Kula s kruništem bila je visoka 7,5 m, a široka 3 m – taman dovoljno da se oko kipa moglo slobodno prolaziti. Glavni ulaz zatvarao se rešetkastim željeznim vratima. Uokolo su bila četiri prozora, a na krovu jarbol sa zastavom. Kula je imala postolje obavijeno lancima. Kip mornara bio je visok oko 170 cm, u klasičnoj mornarskoj uniformi, ukrašen mornarskim obilježjima, od kojih su se osobito isticale dekoracije s prikazom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u okviru Austro-Ugarske Monarhije.⁹² Taj je spomenik jedinstven jer su se u njega zabijali čavli: zlatni, srebrni, brončani ili željezni.⁹³ O tome nas detaljno izvještava i *Ilustrovani list*, koji u nastavku objavljenog članka među ostalim navodi: „Stupivši na stepenicu spomenika, naglasio je veliki župan dr. Vinko barun Zmajić biranim govorom značenje ovog spomenika i zahvalnost naprama onoj hrabroj našoj vojsci, čiji se barjaci ovdje ponosno i visoko viju. Iza ovog govora dignuo se zastor sa spomen kipa, glazba zaigra kraljevku, a iz tisuću grla zaori Sušakom urnebesni poklik: ‘Živio kralj!’, ‘Živila naša mornarica!’ Usred tog oduševljenja počelo je zabijanje pločica i čavala u kip. Prvu pločicu pribio je za bana baruna Skerleca veliki župan barun Zmajić, a po tom vojno-postajni zapovjednik general Ištvanović, pa zastupnik ratne mornarice linijski kapetan pl. Pebal i dalje redom zastupnici i izaslanici svih vojničkih i građanskih oblasti te ini odličnici i građani.” U nastavku se kaže da je toga dana u poslijepodnevnim satima bio održan glazbeni koncert u hotelu Jadran, kamo je „pohrlilo opet mnoštvo naroda”, te da je na Sušaku sakupljeno do 5.000 kruna za ratne invalide.⁹⁴ Slična praksa zabijanja čavala poznata nam je i u Karlovcu, gdje se nalazio spomen-stup, veliki lipov panj u koji se za 1 krunu mogao zabiti čavao, a prikupljena novčana sredstva bila su namijenjena za potrebe ratnih invalida.⁹⁵ Takve akcije organizirane su i u Zagrebu.⁹⁶

⁹¹ Trg je imenovan po Svetozeru pl. Borojeviću od Bojne, jednom od najviših časnika, zapovjednika bojišnice na Soči od svibnja 1915. Usp. Danijela Marjanić, „Svetozar Borojević od Bojne – zapovjednik austrougarskih postrojbi na Jugozapadnom (talijanskom) bojištu u Prvom svjetskom ratu 1915. – 1918.”, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 21 (2015), br. 1: 52-62.

⁹² „Sušak za naše ratnike”, *Ilustrovani list*, 29. 1. 1916.

⁹³ Jelka Vince Pallua, „Drvena spomen-obilježja Prvoga svjetskog rata okovana čavlima u svjetlu etnologije”, *Studia ethnologica Croatica* 34 (2022), br. 1: 195-202.

⁹⁴ „Sušak za naše ratnike”, *Ilustrovani list*, 29. 1. 1916., 97-98.

⁹⁵ Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca”, 409-410.

⁹⁶ Herman Kaurić, *Za naše junake*, 281-288.

Da bi namaknule sredstva za vođenje dugoga i iscrpljujućega rata, vlasti Austro-Ugarske Monarhije u osam su navrata raspisivale ratne zajmove⁹⁷ (osam austrijskih i osam ugarskih) i pozivale stanovništvo na odricanje i pružanje materijalne podrške vojnicima na bojištima. Tako je poziv na potpisivanje i upis ratnoga zajma bio oglašen i u *Primorskim novinama*.⁹⁸

Tijekom 1916. i dalje ostaje vrlo aktualno pitanje izgradnje električnoga tramvaja na Sušaku. Pod predsjedanjem načelnika A. Sablića održana je sjednica sušačkoga općinskog zastupstva na kojoj je načelnik u prvom redu obavijestio zastupnike da je jedan privatni konzorcij zamolio Ministarstvo trgovine da preda koncesiju za gradnju električne željeznice, tramvaja koji je imao voziti od riječkoga mosta, Strossmayerovom i Dorotejskom ulicom do Martinšćice, eventualno dalje prema Kostreni Sv. Lucije i Sv. Barbare do Bakra, a natrag preko Sv. Kuzma, Drage, Sv. Ane i Trsata do Šetališta Franje Josipa na Sušaku. Budući da općina nije imala novčanih sredstava za financiranje takve gradnje, predložila je da električni tramvaj izgradi jedno poduzeće pod izričitim uvjetima da općina može naknadno otkupiti tramvaj.⁹⁹ No, do ljeta 1918. Sušaćani još nisu uspjeli realizirati želju za izgradnjom električnoga tramvaja.¹⁰⁰

Godine 1917. situacija se u općini gotovo uopće nije promijenila – gospodarsko stanje bilo je loše, prihodima se nisu ni izdaleka mogli pokriti proračunom predviđeni troškovi općine Sušak, a redoviti izdaci bili su posve jednaki onima iz predratnoga vremena.¹⁰¹ Za stanovništvo je slijedila još jedna ratna godina u teškim životnim uvjetima, skupoći, nestašici i siromaštvu.

Unatoč teškim ratnim prilikama, ipak se nastojalo svakodnevicu učiniti gotovo nepromijenjenom. Tako su primjerice Sušaćani imali i svoje kino *Sušak*, koje je imalo bogat i zanimljiv repertoar.¹⁰²

Kulturni život obilježile su zabave i koncerti, organizirani najčešće u humanitarne svrhe. Posebno aktivan u tim dobrotvornim akcijama bio je sušački *Gospojinski odbor*.¹⁰³ Iznimna je uloga toga ženskog društva koje se razvija i nastaje i

⁹⁷ Opširnije o ratnim zajmovima vidi u: Marko Vukičević, „Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske Monarhije s posebnim osvrtom na Bansku Hrvatsku”, *Časopis za suvremenu povijest* 49 (2017), br. 3: 487-509.

⁹⁸ „Poziv na potpisivanje ratnog zajma”, *Primorske novine*, 6. 12. 1916., 2.

⁹⁹ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 176, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 22. svibnja 1917.

¹⁰⁰ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 10. kolovoza 1918.

¹⁰¹ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 3. kolovoza 1918.

¹⁰² *Primorske novine*, 25. 7. 1916., 2; 31. 12. 1916., 2; 8. 7. 1917., 3.

¹⁰³ *Riečki novi list*, br. 289 (8); br. 292 (8).

u Sušaku po uzoru na slična društva i udruge koji od sredine 19. stoljeća djeluju diljem tadašnje Hrvatske i Slavonije, primjerice u Zagrebu i Osijeku, ali i manjim naseljima: Karlovcu, Požegi, Vinkovcima, Bjelovaru, Slavonskom Brodu i dr.¹⁰⁴

Na zadnjim stranicama *Primorskih novina* možemo vidjeti i brojne reklame i oglase kojima se nastojala prikazati, zapravo fingirati nerealna svakodnevica. Tako se reklamiraju različiti proizvodi, primjerice lijekovi, i nude brojne trgovačke i ostale usluge. Na primjer, novine donose reklame za Prvi sušački bar, Trgovinu mirodija, delikatesa, vina i likera itd. Po tome se moglo zaključiti da se svakodnevni život normalizirao, no to je bilo daleko od stvarnosti.

Ulazak u petu, posljednju godinu rata donio je nove naglaske u unutarnjoj dinamici života Sušaka. Sredinom srpnja 1918. na sjednici zastupstva Upravne općine Sušak izabran je novi načelnik, A. Knez, koji se obvezao da će se u sljedećem periodu nastojati boriti za boljitak općine, koja je bila u teškoj ekonomskoj krizi, posebno za bolju opskrbu pučanstva hranom, te financijsko pitanje jer su ekonomske prilike općine bile vrlo teške. Općina je većinom sklapala zajmove da bi se platili dugovi umjesto da su sklapali nove zajmove u investicijske svrhe. Pored toga, novi je načelnik isticao da će nastojati realizirati već, kako u zapisniku stoji, tridesetogodišnju želju za proglašenjem Sušaka gradom.¹⁰⁵ To će se u idućem periodu, koji su obilježili prijelomni politički događaji, i ostvariti.

Sušak će završetkom rata dobiti status grada, a nekoliko desetljeća poslije, točnije 1948., integrirat će se s gradom Rijekom u jedinstveni grad – grad Rijeku.

Zaključna razmatranja

Prvi svjetski rat donio je dugogodišnje razdoblje nemira i kaosa ne samo u političkim odnosima nego i u svakodnevnom životu. Tih turbulentnih događaja ni Sušak kao kotarska oblast nije bio pošteđen. Iako je naselje početak 20. stoljeća dočekalo kao stabilna i dobro razvijena općina, ratne nepravilnosti ubrzo su uzrokovale brojne nove, svakodnevne probleme, ali i uvele nova pravila.

Sačuvani zapisnici sjednica zastupstva Upravne općine Sušak za to ratno razdoblje na kojima je temeljen ovaj rad najbolje dočaravaju duh svakodnevica. Na osnovi njih i periodičke građe, prateći novinske napise iz prvih ratnih godina, ali i poslije, doznajemo kakve promjene grad doživljava. Tiskovine su nastojale svakodnevno afirmativno informirati stanovništvo o ratnim prilikama, ali i o lokalnoj svakodnevici, a uloga zastupstva bila je ključna za funkcioniranje grada

¹⁰⁴ Lucija Benyovsky, „Dobrotvorna gospojinska društva u Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest* 30 (1998), br. 1: 73-93.

¹⁰⁵ HR-DARI-542-UOS, spisi Gradskog poglavarstva, knj. 177, Zapisnik sjednice zastupstva upravne općine Sušak održane 13. srpnja 1918.

na svim razinama, od općinskih poslova do poslova javne uprave. Dakle, briga o financijama, ali i čišćenju i održavanju grada. Možemo zaključiti da su zastupnici aktivno sudjelovali u kreiranju politike Sušaka, podržavajući osobito sve domoljubne, a prije svega lokalne inicijative, te su time poticali razvoj primorskoga kraja, posebno angažmanima u dobrotvornim djelatnostima, opskrbi stanovništva hranom te pomoći obiteljima mobiliziranih vojnika.

Promotrimo li širu sliku ratne svakodnevice i duh koji je vladao, možemo kazati da je rat pogoršao gospodarsko stanje ovih krajeva. Dolazi do slabljenja gospodarskih djelatnosti i gubitka radne snage, što zbog mobilizacije, što zbog pogibije, što zbog invaliditeta, došlo je i do siromaštva i gladi stanovništva. Kako su ratne godine prolazile, osjećala se sve veća težina svakodnevnoga života. Iako nije bilo neposrednih ratnih djelovanja, stanovništvo je patilo od nestašice hrane, oskudice, raznih bolesti, koje su uzele maha osobito posljednjih godina rata, ali i degradacije političkoga, kulturnoga i gospodarskoga života. Sve te okolnosti imale su i velik utjecaj na događanja i promjene koje su uslijedile nakon završetka rata.

Cilj rada bio je prikazati društveno-socijalne aspekte i problematiku života stanovništva u vrijeme ratnih godina na Sušaku, a znanstveni doprinos rada rekonstrukcija je dijela lokalne društvene povijesti tijekom Prvoga svjetskog rata.

Može se zaključiti da je rad na temelju istraživanja ponudio novi pogled na prilike u općini Sušak za vrijeme Prvoga svjetskog rata, osvrćući se u prvom redu na društvene okolnosti u gradu, ali i na pitanja standarda života građana u različitim pogledima u tom turbulentnom vremenu. Time je pružen cjelovitiji pregled problematike života tijekom Prvoga svjetskog rata u urbanoj sredini koja nije bila u neposrednom doticaju s ratnim razaranjima, ali je također osjetila brojna ograničenja i oskudicu.

Možemo zaključiti da Sušak dijeli sličnu ratnu sudbinu manjih, provincijskih naselja i gradova s prostora tadašnje Hrvatske i Slavonije.

Rad je rekonstruirao najvažnije aspekte sušačke povijesti toga razdoblja te ponudio preliminarni presjek svih najvažnijih faktora, ali i otvorio neka pitanja koja još trebaju biti cjelovitije istražena. Potencijalno rad predstavlja uvod u opsežnije istraživanje ne samo Sušaka nego i života u Hrvatskom primorju i drugim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije (npr. kontinentalna Istra i kvarnerski otoci) u tom dramatičnom vremenu.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci, Rijeka – fond 542 – Upravna općina Sušak (HR-DARI-542-UOS).

Objavljeni izvori i literatura

Bartulović, Željko. *Sušak 1919.-1947.: državnopravni položaj grada*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci; Adamić, 2004.

Bartulović, Željko; Majer, Sonja. „Općina Baška tijekom Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.)”. *Krčki zbornik* 76 (2021): 71-104.

Bartulović, Željko; Tonžetić, Jana. „Iz upravne povijesti Gradske općine Bakar 1914.-1918.” *Bakarski zbornik* 16 (2017): 183-208.

Bencetić, Lidija; Manin, Marino, ur. *Moderno lice grada: o urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020.

Benyovsky, Lucija. „Dobrotvorna gospojinska društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 30 (1998), br. 1: 73-93.

Bogdanović, Tomislav. *Križevci u Prvome svjetskom ratu*. Zagreb; Križevci: HAZU, 2018.

Čakširan, Vlatko. *Grad Sisak u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918*. Sisak: Gradski muzej Sisak, 2018.

Dobrovšak, Ljiljana. „Pozadina izlaženja *Ilustrovanog lista* – izvora za povijest Prvoga svjetskog rata”. U: *1914. Prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, uredila Vijoleta Herman Kaurić, 95-120. Zagreb: Matica hrvatska, 2018.

Dobrovšak, Ljiljana. „Spomenička baština Prvoga svjetskoga rata u Hrvatskoj od 1914. do danas”. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 32 (2023), br. 2: 213-231.

Domitrović, Saša. „Vijesti iz prošlosti 1914.” *Sušačka revija* 34/35 (2001): 61-65.

Domitrović, Saša. „Vijesti iz prošlosti 1914.” *Sušačka revija* 36 (2001): 75-80.

Dušević, Ratko. *Leksikon istaknutih učenika Gimnazije. Sušak*; Rijeka: Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci, 2017.

Frntić, Franjo. „Od igara okruglim predmetom do nogometa”. U: *Hrvatski nogometni savez. 80. obljetnica*, uredio Fredi Kramer, 7-25. Zagreb: HNS, 1992.

Geiger, Vladimir; **Fabry**, Edgar. „Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu – Aprovizacija, 1914.-1918.” *Numizmatičke vijesti* 56 (2014), br. 67: 87-118.

Herman Kaurić, Vijoleta. „Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenim u historijskim časopisima u razdoblju 1945-1998. godine”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33 (2000), br. 1: 491-498.

Herman Kaurić, Vijoleta. „Bibliografija izdanja o Prvom svjetskom ratu 1999-2019.” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52 (2020), br. 2: 347-392.

Herman Kaurić, Vijoleta. *Za naše junake... Rad dobrotvornih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2023.

Ilustrovani list (Zagreb), 1914, 1916.

Jeličić, Ivan. „Prilozi za biografiju Konstantina Rojčevića”. *Artefakti: izvori za historiju Srba u Hrvatskoj* 18 (2021): 11-24.

Kočevar, Sanda. „Zrno do zrna palača. Aprovizacija Karlovca u vrijeme Velikog rata”. U: *Za kralja i dom. Karlovac i Prvi svjetski rat*, uredila Sanda Kočevar, 16-35. Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014.

Kočevar, Sanda. „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca u vrijeme Prvog svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 49 (2017), br. 3: 395-417.

Kolar Dimitrijević, Mira. „Utjecaj Prvog svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 24 (1991), br. 1: 41-56.

Kolar Dimitrijević, Mira. „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu”. *Podravina: časopis za geografska i povijesna multidisciplinarna istraživanja* 10 (2011), br. 19: 97-118.

Lazzarich, Marinko. „Aktualizacija povijesnoga nasljeđa i sportskih korijena HNK Rijeka”. *Historijski zbornik* 76 (2023), br. 1: 123-152.

Leideck, Markus. „Crna kronika u ‘Riečkom Novom listu’ godišta 1914./1915.” *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 4-5 (2010): 99-114.

Leideck, Markus. *Markgrofovija Istra u Velikom ratu*. Pazin; Rijeka: Državni arhiv u Pazinu; Državni arhiv u Rijeci, 2014.

Lukežić, Irvin. „Gjuro Ružić i Šime Mazzura”. *Sušačka revija* 58/59 (2007): 121-131.

Manojlović, Zorica. „Ratna bolnica Crvenog križa u Rijeci (1914. – 1918.)”. *Acta medico-historica Adriatica* 15 (2017), br. 1: 47-66.

Marjanić, Danijela. „Svetozar Borojević od Bojne – zapovjednik austrougarskih postrojbi na Jugozapadnom (talijanskom) bojištu u Prvom svjetskom ratu 1915. – 1918.” *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 21 (2015), br. 1: 51-68.

Marjanović, Milan. „Rijeka od 1860. do 1918.” U: *Rijeka. Zbornik*, uredio Jakša Ravlić, 215-252. Zagreb: Matica hrvatska, 1953.

Medved, Marko. „Vatikan i izazovi Prvog svjetskog rata i poraća s osvrtom na položaj grada Rijeke”. U: *Otok Krk u Velikom ratu 1914.-1918. Zbornik radova*, 113-142. Punat; Novi Vinodolski: Općina Punat; Naklada Kvarner, 2019.

Miletić, Petar. *Nepokorena Hrvatska gimnazija. Važnost hrvatske gimnazije u Rijeci za očuvanje nacionalnoga identiteta*. Zagreb: Ljevak, 2024.

Ostajmer, Branko; **Geiger**, Vladimir. *Đakovo i Đakovština u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918*. Đakovo: Muzej Đakovštine, 2014.

Perinčić, Tea. *Rijeka ili smrt!* Rijeka: Naklada Val, 2019.

Primorske novine (Sušak), 1916-1918.

Rački, Andrija. *Povijest grada Sušaka*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990.

Riečki novi list (Rijeka) 1914-1915.

„Supilo, Frano”. U: *Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 25. 7. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/supilo-frano>.

Toševa Karpowicz, Ljubinka. „Sušak kao središte antihabsburške politike 1903.-1914.” *Sušačka revija* 50/51 (2005): 157-160.

Vince Pallua, Jelka. „Drvena spomen-obilježja Prvoga svjetskog rata okovana čavlima u svjetlu etnologije”. *Studia ethnologica Croatica* 34 (2022), br. 1: 193-222.

Vukičević, Marko. „Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske Monarhije s posebnim osvrtom na Bansku Hrvatsku”. *Časopis za suvremenu povijest* 49 (2017), br. 3: 487-509.

Vukičević, Marko. *Zagreb 1914.-1918. Grad i stanovnici u Velikome ratu*. Zagreb: Despot infinitus; Prehnt, 2020.

Zgrablić, Milan. „Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku”. *Acta medico-historica Adriatica* 3 (2005), br. 2: 223-242.

Andrea Roknić Bežanić*

Life in Sušak During the First World War

Summary

The First World War has been extensively studied in Croatian historiography, including the region of Rijeka, which underwent significant changes and turbulence during and especially after the war. However, existing research has focused primarily on political and military history, while studies of everyday life and the circumstances of the population east of the Rječina River – the separate settlement of Sušak at the time – are almost entirely lacking. In connection with the 110th anniversary of the outbreak of the First World War, this paper aims to contribute to our understanding of the general living conditions in the municipality of Sušak immediately before and during the war. Its purpose is to provide an overview of the social circumstances and to present the various developments and aspects of urban life during the war years, highlighting how the realities of wartime affected postwar changes. The analysis is based on original archival materials from the State Archive in Rijeka, particularly the minutes of the Sušak Municipal Council from the wartime period (June 17, 1914, to October 29, 1918). Additional sources include periodicals such as *Riečki novi list*, *Primorske novine*, and *Ilustrovani list*, which offer valuable contributions and testimonies that enrich the historical picture of wartime Sušak. The paper is organized into several sections, covering the historical context of the prewar years, the municipality's material conditions during the war, mobilization, economy and social welfare, healthcare and society, the functioning of public schools during the war, and wartime daily life.

Keywords: First World War, Sušak, wartime everyday life, periodicals, social history

* Andrea Roknić Bežanić, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Sveučilišna avenija 4, 51 000 Rijeka, Croatia, E-mail: roknicbezanicandrea@gmail.com